

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

**ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ**

ВИПУСКНА РОБОТА

на тему:

Методичний супровід практичної підготовки суб'єктів господарювання у сфері цивільного захисту

слухача з короткострокового підвищення кваліфікації з питань цивільного захисту «Завідувачі (заступники завідувачів) міських курсів, завідувачі навчально-консультаційних пунктів, начальники циклів практичної підготовки, майстри виробничого навчання навчально-методичних центрів сфери цивільного захисту»

Майстер виробничого навчання циклу практичної підготовки обласних та м.Ужгород курсів Волошин Віктор Григорович

Перевірив: _____

(посада, вчений ступінь (звання), прізвище, ініціали)

КИЇВ 2017

ЗМІСТ

1 ВСТУП	3
2 ОСНОВНА ЧАСТИНА	5
2.1 Нормативно-правові основи методичного супроводу практичної підготовки	5
2.2 Поняття методичного супроводу практичної підготовки	7
2.3 Організація роботи педагогічних працівників циклу практичної підготовки при плануванні та проведенні підприємствами, установами, організаціями спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту	9
2.4 Основні документи, що відпрацьовуються учасниками заходів практичної підготовки, їх форми та зміст	20
2.5 Аналіз педагогічної діяльності педагогічних працівників циклу практичної підготовки НМЦ ЦЗ та БЖД Закарпатської області	24
2.6 Проблемні питання, які спостерігаються при організації методичного супроводу практичної підготовки на суб'єктах господарювання Закарпатської області	30
3 ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	32
4 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	33

1 ВСТУП

Дослідження науковців і аналіз практичних заходів із запобігання та ліквідації надзвичайних ситуацій показують, що в значній мірі причиною виникнення надзвичайних ситуацій, а також надмірно великих втрат від них є невміння населення правильно діяти в умовах тієї чи іншої надзвичайної ситуації.

Через це підготовка населення до дій у надзвичайних ситуаціях є одним із найважливіших факторів зниження ризиків їх виникнення.

Підготовці населення до дій у надзвичайних ситуаціях приділяється особлива увага, тому що вона становить важливу складову державної політики у сфері цивільного захисту, яка визначається і закріплюється відповідними законодавчими актами.

Метою організації підготовки населення, незалежно від групи навчання діям у надзвичайних ситуаціях, є забезпечення на державному, регіональному, місцевому та об'єктовому рівнях єдності і поступовості щодо обов'язкового вивчення і набуття практичних навичок щодо основних способів захисту від небезпек, викликаних надзвичайних ситуаціях.

Правову основу з навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях становлять закони внутрішньодержавної та міжнародної ваги. В них наводяться обов'язкові для всіх громадян вимоги, націлені на забезпечення нормальних умов їх життєдіяльності та функціонування ЄДС ЦЗ.

Одним із основних завдань єдиної державної системи цивільного захисту, діяльності Державної служби України з надзвичайних ситуацій є проведення навчання керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією та здійсненням заходів з питань цивільного захисту, а також навчання населення щодо поведінки та дій у разі виникнення надзвичайної ситуації.

Розширення масштабів людської діяльності, супроводжуване технологічними та екологічними проблемами, призводить до все більш частого виникнення надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру, численних жертв

серед населення, значних матеріальних втрат та порушень нормальних умов життєдіяльності людини. Зниження впливу на людину і довколишнє середовище стихійних лих, аварій та катастроф є злободенним в наш час. Вміння якісно проводити аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи в зоні надзвичайних ситуацій, надавати необхідну допомогу постраждалому населенню дозволяє скоротити число загиблих, зберегти здоров'я людей, зменшити матеріальні втрати. Відповідно, зростає важливість підготовки працездатного населення для виконання вмілих дій у разі виникнення надзвичайних ситуацій.

2 ОСНОВНА ЧАСТИНА

2.1 Нормативно-правові основи методичного супроводу практичної підготовки

Підготовка працюючого населення до дій у надзвичайних ситуаціях здійснюється всіма суб'єктами господарювання (незалежно від форм власності і підпорядкування). Безпосередньо на підприємствах, установах та в організаціях визначається повний комплекс заходів для досягнення злагодженості в роботі керівного складу, органів управління, служб, формувань цивільного захисту, працівників з метою запобігання виникненню та своєчасного реагування на надзвичайні ситуації, здійснюється практична підготовка та відпрацювання дій за планами реагування на надзвичайні ситуації, планами локалізації і ліквідації наслідків аварій на об'єктах підвищеної небезпеки під час підготовки та проведення спеціальних комплексних об'єктових навчань та тренувань. Тому державна політика у сфері цивільного захисту вимагає від керівників усіх рангів, фахівців виробництва, особливо у сфері цивільного захисту, та й всього населення завжди бути готовими до дій у надзвичайних ситуаціях. Успішне вирішення цього завдання у значній мірі залежить від якості їх навчання й підготовки.

Підготовка населення на підприємствах, в установах та організаціях до дій у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру в залежності від ступеня участі у виконанні завдань цивільного захисту, а отже й вимог до рівня їх знань, умінь та навичок, проводиться відповідно до вимог нормативно-правових документів, а саме:

Кодексу цивільного захисту України:

Організація навчання працюючого населення діям у надзвичайних ситуаціях покладається на центральний орган виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту (ДСНС України), місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, які розробляють і затверджують відповідні організаційно-методичні вказівки та програми з підготовки населення до таких дій (стаття 39).

Навчання працюючого населення діям у надзвичайних ситуаціях є обов'язковим і здійснюється в робочий час за рахунок коштів роботодавця за програмами підготовки

населення діям у надзвичайних ситуаціях, а також під час проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту (стаття 40).

Постанови Кабінету Міністрів України від 26.06.2013 №444 “Порядок здійснення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях”:

Навчання населення складається (крім інших напрямків) з практичної підготовки під час проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту (пункт 5).

Навчання працюючого населення здійснюється безпосередньо на підприємстві, в установі та організації згідно з програмами підготовки працівників до дій у надзвичайних ситуаціях, а також під час проведення спеціальних об'єктових навчань (тренувань) з питань ЦЗ (пункт 6).

Постанови Кабінету Міністрів України від 26.06.2013 №443 “Порядок підготовки до дій за призначенням органів управління та сил цивільного захисту”:

Спеціальні навчання (тренування) проводяться з метою відпрацювання практичних навичок керівного складу та фахівців сил цивільного захисту, необхідних для запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, захисту населення і територій у разі їх виникнення, проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, перевірки готовності сил цивільного захисту (пункт 17).

Постанови Кабінету Міністрів України від 23 жовтня 2013 р. N 819 “Про затвердження Порядку проведення навчання керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту”:

Практична підготовка - це спеціальні об'єктові навчання і тренування з питань цивільного захисту, що проводяться суб'єктами господарювання відповідно до планів реагування на надзвичайні ситуації, планів локалізації і ліквідації наслідків аварій на об'єктах підвищеної небезпеки та планів цивільного захисту на особливий період, затверджених в установленому законодавством порядку (пункт 9).

Керівники та особи, які очолюють штаби керівництва спеціальних об'єктових навчань (тренувань) з відпрацювання дій відповідно до планів реагування на надзвичайні ситуації, планів локалізації і ліквідації наслідків аварій на об'єктах підвищеної небезпеки та планів цивільного захисту на особливий період, – проходять функціональне навчання в НМЦ ЦЗ та БЖД області один раз на три роки (додаток 1 до Порядку).

Наказу МВС України від 11.09.2014 № 934 “Про затвердження Порядку організації та проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту”:

... 1.2. Спеціальні об'єктові навчання і тренування з питань цивільного захисту є формою практичної підготовки працівників, зокрема керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту, що визначає в цілому готовність підприємств, установ та організацій до реалізації планів реагування на надзвичайні ситуації, локалізації і ліквідації наслідків аварій на об'єктах підвищеної небезпеки, цивільного захисту на особливий період.

Наказу МВС України від 12.10.2014 № 1112 “Про затвердження Положення про організацію навчального процесу з функціонального навчання”:

... надавати консультаційно-методичну та практичну допомогу керівництву підприємств, установ, організацій та навчальних закладів, громадських організацій з підготовки населення до дій у надзвичайних ситуаціях (розділ 7).

2.2 Поняття методичного супроводу практичної підготовки

Методичний супровід – це комплекс заходів, що проводиться педагогічними працівниками навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності області із керівним складом та фахівцями підприємств, установ, організацій, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту під час підготовки та проведення ними заходів практичної підготовки.

Порядком організації та проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту, затвердженим наказом МВС України від

11.09.2014 № 934 визначено заходи практичної підготовки підприємств, установ, організацій, а саме:

комплексне об'єктове навчання;

комплексне об'єктове тренування;

тренування з учасниками навчально-виховного процесу загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів щодо дій у надзвичайних ситуаціях та при виникненні пожеж під час проведення ними "Дня цивільного захисту";

тренування з учасниками навчально-виховного процесу дошкільних навчальних закладів щодо дій у надзвичайних ситуаціях та при виникненні пожеж під час проведення ними "Тижня безпеки дитини";

об'єктове тренування спеціалізованої служби цивільного захисту;

об'єктове тренування формування цивільного захисту;

спільне об'єктове тренування спеціалізованих служб і формувань цивільного захисту;

протипожежне тренування;

протиаварійне тренування;

навчальні тривоги.

Пунктами 2.6., 2.14.-2.16. цього Порядку організації та проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту, визначено підприємства, установи і організації, які обов'язково забезпечуються методичним супроводом, а саме:

підприємства, установи, організації з чисельністю працюючих 50 і більше осіб при проведенні ними комплексних об'єктових навчань;

вищі навчальні заклади та підприємства, установи і організації з чисельністю працюючих менше ніж 50 осіб при проведенні ними комплексних об'єктових тренувань;

дошкільні, загальноосвітні та професійно-технічні навчальні заклади при проведенні ними тренувань з учасниками навчально-виховного процесу щодо дій у

надзвичайних ситуаціях та при виникненні пожеж під час Тижнів безпеки дитини та Днів цивільного захисту.

Разом з тим, за заявками підприємств, установ, організацій та при наявності ресурсу педагогічних працівників курсів, центру, методичним супроводом можуть забезпечуватися і інші заходи їх практичної підготовки.

Відповідно до положень чинної нормативно-правової бази у напрямку навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях, як одного з основних заходів цивільного захисту, визначено що кожен суб'єкт забезпечення цивільного захисту виконує у цьому заході відповідні функції. Тому, повнота і якість виконання педагогічними працівниками навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності області заходів методичного супроводу підприємств, установ, організацій багато залежить від їх тісної співпраці (взаємодії) з місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, територіальними органами Державної служби України з надзвичайних ситуацій та підприємствами, установами, організаціями відповідного регіону, що проводять заходи практичної підготовки.

2.3 Організація роботи педагогічних працівників циклу практичної підготовки при плануванні та проведенні підприємствами, установами, організаціями спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту.

Робота педагогічних працівників навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності області з суб'єктами забезпечення цивільного захисту проводиться безперервно, починаючи з етапу планування заходів цивільного захисту на рік і закінчуючи підведенням підсумків конкретного заходу практичного навчання.

З цією метою, та на виконання положень Порядку організації та проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту, суб'єкти

господарювання, управління Державної служби України з надзвичайних ситуацій в Закарпатській області та місцеві органи виконавчої влади і місцевого самоврядування в межах своїх повноважень розробляють графіки та план-графіки проведення заходів практичної підготовки на рік.

На основі даних Плану-графіку проведення практичної підготовки осіб керівного складу і фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів цивільного захисту на підприємствах, установах, організаціях, циклом практичної підготовки навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності області розробляється Графік забезпечення методичним супроводом підприємств, установ та організацій, що проводять спеціальні об'єктові навчання і тренування з питань цивільного захисту на рік.

Критерієм пріоритету включення підприємств, установ, організацій до цього Графіку є ступінь небезпеки їх діяльності для певної території (об'єкт віднесений до відповідної категорії цивільного захисту, об'єкт підвищеної небезпеки або потенційно небезпечний об'єкт, об'єкт має стратегічне значення та (або) продовжує свою діяльність в особливий період), вид практичного заходу, а також наявний ресурс педагогічного складу циклу практичної підготовки навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності області.

Даний Графік дає можливість більш ефективного планування робочого часу педагогічних працівників циклу практичної підготовки і є підставою для роботи на підприємстві, в установі, організації.

Не пізніше ніж за 2,5 місяці до початку практичного заходу районними управліннями ГУ ДСНС України, направляється лист керівнику підприємства (установи, організації) про необхідність та строки проведення робочої зустрічі для обговорення та узгодження питань підготовки та проведення навчання (тренування). Не пізніше ніж за тиждень до робочої зустрічі представники територіального органу ДСНС України та представник циклу практичної підготовки навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки

життєдіяльності області завершують проведення аналізу причин та наслідків НС на подібних об'єктах у регіоні та готують пропозиції до вихідних даних у наказ та план проведення майбутнього практичного заходу.

Методичний супровід практичного заходу розпочинається під час робочої зустрічі представників управління Державної служби України з надзвичайних ситуацій в Закарпатській області, педагогічних працівників циклу практичної підготовки навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності області та суб'єкту господарювання.

Під час робочої зустрічі проводиться обговорення та узгодження наступних питань:

мету проведення методичного супроводу;

порядок навчання керівного складу та учасників спеціальних об'єктових навчань і тренувань в підготовчий період та під час проведення навчань (тренувань);

порядок надання допомоги щодо розробки документів для проведення навчань (тренувань), алгоритмів дій учасників;

порядок організації та проведення комплексу занять для підготовки керівництва і забезпечення успішного проведення навчань (тренувань);

ступінь участі педагогічних працівників циклу практичної підготовки навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності області під час проведення навчань (тренувань) та підготовки необхідних даних для підведення підсумків і підготовки звіту;

інші заходи які, на думку сторін, необхідно провести за планом забезпечення методичним супроводом підприємства (установи, організації), що проводить навчання (тренування).

Методичний супровід здійснюється на всіх етапах практичного заходу. Не пізніше ніж за 45 днів до початку навчання (тренування) підприємством (установою, організацією) за методичною допомогою педагогічного працівника циклу практичної підготовки навчально-методичного центру цивільного захисту та

безпеки життєдіяльності області видається наказ керівника суб'єкта господарювання „Про підготовку та проведення спеціального об'єктового навчання (або тренування) з питань цивільного захисту”.

Протягом наступних 45 днів підготовчого періоду методичний супровід здійснюється шляхом проведення педагогічними працівниками циклу практичної підготовки навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності області занять на навчально-матеріальній базі суб'єкта господарювання, навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності області та інших заходів під час яких:

на основі ознайомлення з планами реагування на надзвичайні ситуації, локалізації і ліквідації наслідків аварій на об'єктах підвищеної небезпеки надається методична допомога керівництву суб'єкта господарювання стосовно навчання персоналу за відповідними програмами;

організується участь керівного складу та фахівців суб'єкта господарювання у роботі спільних нарад і семінарів з даного питання у телефонному режимі та за допомогою мережі Інтернет;

надається консультативна допомога у розробленні документації з підготовки та проведення навчань (тренувань), а також з підготовки матеріалів для підведення підсумкових заходів за проведеним навчанням (тренуванням).

Підготовку осіб, які очолюють об'єктові формування цивільного захисту та осіб, які очолюють штаби керівництва об'єктовими навчаннями (тренуваннями) здійснюється в підготовчий період на навчальній базі навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності області в складі навчальних груп згідно з планами комплектування за відповідними програмами постійно діючих семінарів.

Навчання працівників суб'єктів господарювання здійснюється згідно з Програмами підготовки працівників підприємств, установ та організацій до дій у надзвичайних ситуаціях.

З початком методичного супроводу керівник підприємства (установи, організації) разом з педагогічним працівником навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності області визначають категорії, з якими проводиться навчальні заняття, уточнюються питання, на які необхідно звернути увагу, розробляються та затверджуються плани їх проведення.

Програмне забезпечення методичного супроводу суб'єкта господарювання, що проводять спеціальні об'єктові навчання і тренування з питань цивільного захисту складається:

- витяг з Графіку забезпечення методичним супроводом у частині роботи майстра виробничого навчання на конкретних підприємствах, в установах, організаціях закріпленого за ним регіону;

- програми методичного супроводу підприємств, установ, організацій, що проводять спеціальні об'єктові навчання і тренування з питань цивільного захисту та робочих програм методичного супроводу конкретного заходу практичної підготовки;

- розклади занять з методичного супроводу закріплених за ним підприємств (установ, організацій), що проводять спеціальні об'єктові навчання (тренування) з питань цивільного захисту;

- формалізовані документи щодо підготовки та проведення навчання (тренування);

- план проведення заняття з методичного супроводу за кожною темою робочої програми методичного супроводу конкретного заходу практичної підготовки;

- матеріали (методичні вказівки, дидактичні матеріали, витяги з нормативно-правових актів тощо), що забезпечують самостійну роботу учасників практичних заходів;

- журнал обліку методичного супроводу заходів практичної підготовки.

Робота педагогічного працівника циклу практичної підготовки здійснюється відповідно до затверджених робочих програм методичного супроводу конкретного

заходу практичної підготовки з відпрацювання дій за планами цивільного захисту, локалізації і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Під час відвідування суб'єкта господарювання поряд із заходами з практичного навчання педагогічний працівник циклу практичної підготовки ознайомлюється із загальним станом цивільного захисту підприємства, наявністю та якістю відпрацювання необхідної документації по організації та веденню цивільного захисту. У разі потреби разом з представником суб'єкта господарювання складає пропозиції щодо їх корегування, які надаються на затвердження керівнику суб'єкта господарювання, визначають порядок проведення комплексного об'єктового навчання (тренування), зміст ввідних і місця імітації. Виходячи з отриманих даних про суб'єкт господарювання, стан документації цивільного захисту і теми тренування, педагогічний працівник циклу практичної підготовки пропонує керівнику цивільного захисту суб'єкта господарювання порядок розробки документів з організації, підготовки та проведення навчання (тренування), склад групи управління та учасників тренування.

Методичний супровід підприємств, установ, організацій під час підготовки та проведення ними заходів практичної підготовки рекомендується здійснювати на робочих місцях учасників навчання на підприємствах, в установах і організаціях, а також на спеціально обладнаних навчальних місцях полігонів і містечок з практичного відпрацювання етапів навчань, тренувань за такими видами занять:

урок практичного навчання;

інструктивно-методичне заняття;

інструктаж;

консультація;

практика з проведення спеціальних об'єктових навчань, тренувань.

Наведені види занять можуть проводитися за груповою, індивідуальною та змішаною формами, які визначаються циклом практичної підготовки в залежності від чисельності тих, хто навчається, місця навчання (навчальне містечко, дільниця,

виробництво тощо), терміну навчання та технології виконання робіт або дій, яким навчаються.

Рекомендована кількість слухачів при груповій формі проведення навчання складає 5-15 осіб. Урок практичного навчання може проводитися за груповою, індивідуальною та змішаною формою організації навчання.

Консультації можуть проводитися як за індивідуальною, так і за груповою формами.

Під час самостійної роботи учасників заходів практичної підготовки майстром виробничого навчання, за замовленням керівництва підприємства, установи та організації, можуть проводитися заняття з виробничим персоналом за програмами підготовки працівників до дій у надзвичайних ситуаціях.

Всі заняття з методичного супроводу за їх видами проводяться педагогічними працівниками циклу практичної підготовки згідно з розкладом занять, на кожне заняття відпрацьовується особистий план його проведення.

Урок практичного навчання, як правило, проводиться із слухачами, які пройшли курсове навчання за навчальними категоріями:

начальник штабу керівництва комплексним об'єктовим навчанням, тренуванням;

начальник штабу з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації;

командний (начальницький) склад формувань цивільного захисту, працівники диспетчерських служб.

Урок проводиться безпосередньо на робочому місці слухачів або на спеціально обладнаних навчальних місцях по плану навчання, тренування.

Всі уроки практичного навчання передбачають наявність у слухачів теоретичного матеріалу за відповідними програмами з функціонального навчання, за яким й виконуються роботи за елементами навчально-виробничих завдань робочих програм методичного супроводу конкретного заходу практичної підготовки.

Під час уроків практичного навчання кожний слухач вчиться раціонально, відповідно до встановлених програмою норм часу самостійно за допомогою теоретичного матеріалу виконати навчальні елементи навчально-виробничого завдання пов'язаної з підготовкою та проведенням комплексних об'єктових навчань (тренувань), і у випадку утруднень одержати особисту консультацію від педагогічного працівника циклу практичної підготовки.

При індивідуальній формі проведення уроку передбачається, що слухач безпосередньо на своєму робочому місці за консультацією педагогічного працівника циклу практичної підготовки виконує різні за змістом навчальні елементи відповідного навчально-виробничого завдання програми.

При груповій формі проведення заняття всі слухачі на навчальному містечку, ділянці або виробничій території, яка планується за планом навчання, тренування під обладнання навчальних місць або місць імітації виконують відповідно до програми однакові або однотипні завдання.

Допомога педагогічного працівника циклу практичної підготовки слухачам надається у формі групових консультацій з виконання конкретного навчального завдання з послідуною організацією контролю за виконанням робіт. Групова форма найбільш ефективна при виконанні слухачами простих робіт або тих, що носять однотипний характер.

Урок практичного навчання може містити у собі опитування, пояснення й закріплення матеріалу. На початку уроку педагогічним працівником циклу практичної підготовки надаються пояснення до виконання навчального елементу навчально-виробничого завдання, при необхідності складаються операційні карти виконання роботи на основі теоретичного матеріалу.

В подальшому педагогічним працівником циклу практичної підготовки контролюється хід виконання завдання, при необхідності надаються консультації, заслуховується звіт про виконану роботу.

Інструктивно-методичні заняття проводяться педагогічним працівником циклу практичної підготовки з персоналом підприємств, установ, організацій, які під час проведення комплексних об'єктових навчань, тренувань виконують обов'язки заступників, помічників керівника навчанням, тренуванням, начальників спеціалізованих служб цивільного захисту, входять до складу посередницького апарату, штабу з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Окремо проводяться заняття з керівниками навчальних груп з підготовки працівників на підприємствах, в установах та організаціях з питань захисту і дій у НС.

Мета інструкторсько-методичного заняття підготувати його учасників до вибору і застосуванню найбільш прийнятних методів їх роботи під час підготовки, організації і проведення комплексного об'єктового навчання, тренування, використання навчального часу та матеріально-технічних засобів.

Під час заняття до його учасників доводиться тема навчання, тренування, навчальні цілі та навчальні питання що будуть відпрацьовуватися за етапами навчання, тренування, обстановка, визначена планом навчання, тренування, найбільш доцільні дії, тих хто навчається та критерії оцінки навчання, тренування. Заняття проводяться з кожного або одночасно з декількох етапів навчання, тренування. На занятті педагогічний працівник циклу практичної підготовки роз'ясняє особливості проведення етапів навчання, тренування, виходячи із специфіки організації та виконання заходів цивільного захисту на підприємстві в установі, організації.

До учасників заняття доводиться порядок розробки та змістовність особистих планів роботи та порядок представлення матеріалів із розбору навчання, тренування.

В особистих планах роботи, як правило відображаються питання:
тема та основні цілі для конкретної навчальної категорії;
етапи, навчальні періоди, їх зміст та тривалість;

навчальні питання по кожному періоду, час і метод їх відпрацювання (у частині що стосується заступника, помічника або посередника);

зміст, способи, час вручення ввідних та порядок їх розіграшу з тими, хто навчається.

Інструктивно-методичні заняття з керівниками навчальних груп з навчання працівників підприємств, установ, організацій за програмами їх підготовки до дій у надзвичайних ситуаціях проводяться за один день до вивчення працівниками тематики цих програм. Мета цих занять - підготувати керівників до якісного проведення занять, вибору та застосуванню методів і прийомів навчання, використанню навчального часу і матеріально технічних засобів. Тривалість інструкторсько-методичного заняття визначається навчальними цілями, кількістю навчальних питань та ступенем підготовки керівників навчальних груп з підготовки працівників з питань захисту і дій у НС.

За формою інструктажу проводяться заняття з групою працівників, які відповідно до плануючих документів з організації та проведення спеціального об'єктового навчання, тренування призначаються керівниками на навчальних місцях, та/або залучаються до робіт з імітації, нарощування обстановки або виконують у ході навчання, тренування практичні роботи з використанням техніки, інструментів, приладів тощо.

Під час практичного відпрацювання учасниками навчання (тренування) навчальних елементів за їх етапами педагогічний працівник циклу практичної підготовки продовжує надавати методичну допомогу у формі консультування його учасників на основі постійного аналізу їх практичних дій згідно з встановленими критеріями оцінки, зокрема щодо оперативності оцінки обстановки, проведення розрахунків сил і засобів та прийняття рішення на ліквідацію надзвичайної ситуації, оформлення протоколів засідань комісій, своєчасності і правильності постановки завдань на проведення заходів та контролю їх виконання.

Особисте бачення результатів роботи учасників навчання (тренування) під час їх проведення педагогічний працівник циклу практичної підготовки може пропонувати для включення його до матеріалів розбору, під час розбору надає рекомендації відносно заходів, які доцільно провести з уточнення плануючої документації, організації навчального процесу з питань навчання різних категорій працівників діям в умовах надзвичайних ситуацій, а також всіх видів забезпечення для підтримання готовності системи цивільного захисту підприємства (установи, організації) на достатньому рівні.

Розподіл робочого часу педагогічного працівника циклу практичної підготовки на забезпечення методичним супроводом на підприємстві (в установі, організації) під час підготовки та проведення спеціальних об'єктових навчань (тренувань) можуть бути наступні:

комплексного об'єктового навчання - 56 годин;

комплексне об'єктове тренування - 40 годин;

тренування з учасниками навчально-виховного процесу загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів щодо дій у надзвичайних ситуаціях та при виникненні пожеж під час проведення ними "Дня цивільного захисту" - 32 години;

тренування з учасниками навчально-виховного процесу дошкільних навчальних закладів щодо дій у надзвичайних ситуаціях та при виникненні пожеж під час проведення ними "Тижня безпеки дитини" - 32 години;

об'єктове тренування спеціалізованої служби цивільного захисту - 16 годин;

об'єктове тренування формування цивільного захисту - 16 годин;

спільне об'єктове тренування спеціалізованих служб і формувань цивільного захисту - 16 годин;

протипожежне тренування - 16 годин;

протиаварійне тренування - 16 годин;

навчальні тривоги - 8 годин.

2.4 Основні документи, що відпрацьовуються учасниками заходів практичної підготовки, їх форми та зміст

З метою якісної підготовки і проведення заходів практичної підготовки підприємством, установою та організацією доцільно розробляти:

На комплексне об'єктове навчання і тренування на підприємствах (в установах, організаціях) з чисельністю працюючих менше 50 осіб та у вищих навчальних закладах:

наказ про підготовку та проведення комплексного об'єктового навчання, тренування;

план проведення комплексного об'єктового навчання, тренування;

план об'єкта з графічним показом пунктів відтворення обстановки та переліком засобів імітації, ділянок, рубежів розгортання сил і засобів для відпрацювання практичних заходів та їх змісту – як окремий документ або

додаток до плану навчання, тренування;

почасовий графік введення ввідних – як окремий документ або додаток до плану навчання, тренування;

табелі термінових донесень за навчанням, тренуванням;

наказ про створення комісії з оцінки готовності (допуску) персоналу до проведення комплексного об'єктового навчання (комісії з попереднього контролю знань і умінь учасників комплексного об'єктового тренування за програмою загальної підготовки працівників до дій у надзвичайних ситуаціях);

акт за результатами роботи комісії з оцінки готовності (допуску) персоналу до проведення навчання (результатів контролю знань і умінь учасників тренування);

звіт про результати проведення комплексного об'єктового навчання, тренування;

наказ керівника підприємства, установи, організації про результати проведення заходу практичної підготовки до дій у надзвичайних ситуаціях;

інші документи які можуть бути відпрацьовані для підготовки та проведення комплексного об'єктового навчання (тренування) (календарний план підготовки комплексного об'єктового навчання, часткові плани заступників, помічників керівника навчання (тренування), витяг з почасового графіка нарощування обстановки з переліком ввідних для посередників тощо).

На тренування з учасниками навчально-виховного процесу загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів щодо дій у надзвичайних ситуаціях та при виникненні пожеж і проведення ними “Дня цивільного захисту”:

наказ про підготовку та проведення тренування з учасниками навчально-виховного процесу і “Дня цивільного захисту”;

план проведення тренування з учасниками навчально-виховного процесу і “Дня цивільного захисту”;

календарний план підготовки тренування з учасниками навчально-виховного процесу і “Дня цивільного захисту”;

план об'єкту з графічним показом ділянок, рубежів, пунктів відтворення обстановки та переліком засобів імітації;

часткові плани роботи посадових осіб, які призначені наказом керівника навчального закладу відповідальними за окремі напрями роботи з питань цивільного захисту, а також з підготовки та проведення тренування з учасниками навчально-виховного процесу і “Дня цивільного захисту”;

план-графік проведення тренування і “Дня цивільного захисту”;

перелік ввідних за Планом реагування на надзвичайні ситуації;

звіт про підсумки проведення тренування з учасниками навчально-виховного процесу і “Дня цивільного захисту”;

сценарії агітаційно-пропагандистських заходів за планом “Дня цивільного захисту”; на теми захисту населення від надзвичайних ситуацій;

суддівську документацію з різних змагань та вікторин за планом “Дня цивільного захисту”;

наказ керівника навчального закладу про результати проведення заходу практичної підготовки до дій у надзвичайних ситуаціях з планом усунення недоліків.

На тренування з учасниками навчально-виховного процесу дошкільних навчальних закладів щодо дій у надзвичайних ситуаціях та при виникненні пожеж і проведення “Тижня безпеки дитини”:

наказ про підготовку та проведення тренування з учасниками навчально-виховного процесу і “Тижня безпеки дитини”;

план проведення тренування з учасниками навчально-виховного процесу і “Тижня безпеки дитини”;

календарний план підготовки тренування з учасниками навчально-виховного процесу і “Тижня безпеки дитини”;

часткові плани роботи посадових осіб, які призначені наказом керівника навчального закладу відповідальними за окремі напрями роботи з питань цивільного захисту, а також з підготовки та проведення тренування з учасниками навчально-виховного процесу і “Тижня безпеки дитини”;

перелік ввідних за Планом реагування на надзвичайні ситуації;

звіт про підсумки проведення “Тижня безпеки дитини” в дошкільному навчальному закладі;

наказ керівника навчального закладу про результати проведення заходу практичної підготовки до дій у надзвичайних ситуаціях.

На об’єктове тренування спеціалізованої служби (формування) цивільного захисту:

наказ про підготовку та проведення об’єктового тренування спеціалізованої служби (формування) цивільного захисту;

план-календар тренування;

тактичні завдання формуванням цивільного захисту;
план об'єкта зі схемою практичного виконання робіт

На спільне об'єктове тренування спеціалізованих служб і формувань цивільного захисту:

наказ про підготовку та проведення спільного об'єктового тренування спеціалізованих служб і формувань цивільного захисту;

план проведення спільного об'єктового тренування спеціалізованих служб і формувань;

тактичні завдання формуванням цивільного захисту;
план об'єкта зі схемою практичного виконання робіт.

На протипожежне тренування:

наказ про підготовку та проведення протипожежного тренування;

план проведення протипожежного тренування;

план об'єкта зі схемою практичного виконання робіт;

особисті плани посередників з імітації умовних пожеж та оголошення ввідних;

план взаємодії з пожежно-рятувальними підрозділами та підрозділами екстреної медичної допомоги.

На протиаварійне тренування:

наказ про підготовку та проведення протиаварійного тренування;

план проведення протиаварійного тренування;

план взаємодії з аварійно-рятувальними службами, що обслуговують відповідне підприємство, установу, організацію та підрозділами екстреної медичної допомоги.

На навчальну тривогу:

план проведення навчальної тривоги, що проводиться згідно з планом локалізації і ліквідації наслідків аварій на об'єктах підвищеної небезпеки;

схему оповіщення і збору керівного складу, основного складу об'єктової аварійно-рятувальної служби та керівників спеціалізованих служб і формувань цивільного захисту;

схему інформування населення, яке проживає поряд з об'єктами підвищеної небезпеки.

З метою якісного надання методичного супроводу під час підготовки і проведення заходів практичної підготовки на суб'єкті господарювання, педагогічними працівниками циклу практичної підготовки НМЦ ЦЗ та БЖД Закарпатської області розроблено формалізовані документи, що відпрацьовуються при проведенні спеціальних об'єктових навчань і тренувань.

2.5 Аналіз педагогічної діяльності педагогічних працівників циклу практичної підготовки НМЦ ЦЗ та БЖД Закарпатської області.

Аналіз педагогічної діяльності педагогічних працівників циклу практичної підготовки НМЦ ЦЗ та БЖД Закарпатської області, свідчить, що для нього є прийнятним тільки такий рівень набуття знань, умінь і навичок слухачів, отриманих ними під час занять, який дозволяв їх успішне застосування на практиці на суб'єктах господарювання при діях у надзвичайних ситуаціях, які виникали на території Закарпатської області. Велику роль у підвищенні фахової майстерності відіграє самостійна робота педагогічних працівників. Вимоги сьогодення потребують у сфері цивільного захисту ґрунтовних знань й професійної підготовки. Це у повній мірі відноситься й до педагогічних працівників циклу практичної підготовки. Тільки той педагогічних працівників циклу практичної підготовки буде на висоті свого педагогічного призначення, йти нога в ногу з часом, який постійно працює над собою, поглиблює свої знання і свій передовий досвід, навички й уміння передає іншим, активно бере участь у практичній діяльності Центру і тим самим удосконалює свою педагогічну майстерність.

Майстерність педагогічного працівника циклу практичної підготовки Центру не можлива без наявності якостей кваліфікованого фахівця, який відмінно знає нормативно-правові документи з цивільного захисту і правильно їх тлумачить на заняттях зі слухачами, знає прилади, техніку, механізми, засоби колективного й індивідуального захисту, програму функціонального навчання і вміє правильно довести до слухачів. Це важливо тому, що вони втілюють в життя самий важливий елемент своєї роботи – навчити людей захистити своє життя і здоров'я від дії надзвичайних ситуацій, зберегти матеріальні цінності, навколишнє середовище.

Педагогічний працівник циклу практичної підготовки не може стати висококваліфікованим фахівцем якщо він не буде вимогливим до себе і до слухачів, уважним, чуйним й тактовним по відношенню до них. Об'єктивні умови життя, науково-технічний прогрес, важкість і складність оволодіння в стислі строки тими завданнями, які можуть виникнути в умовах надзвичайних ситуацій, які вимагають відпрацювання великої кількості документів, прийняття в стислі строки конкретних рішень визначають як одну із важливих умов удосконалення педагогічної майстерності знання психологічних аспектів навчання й закономірностей підготовки слухачів до виконання ними своїх функціональних обов'язків згідно посадових категорій в умовах надзвичайних ситуацій.

Але високий рівень майстерності педагогічного працівника не обмежується оволодінням визначеною сумою знань. Важливо, щоб на базі засвоєних знань формувалися необхідні навички й уміння. Це говорить про те, що нічого не вартий навчальний заклад, якщо немає ніякого вміння в роботі його працівників за своєю професією. Із усією різноманітністю навиків й умінь для фахової майстерності педагогічного працівника, особливо характерні високо розвинуті уміння передавати знання за кожною темою занять, у найбільш доступній формі озброювати ними слухачів, уміння добиватися ув'язки теоретичних знань з практичними діями. У зв'язку з цим дуже важливо вміти цікаво і логічно послідовно викладати навчальний матеріал, використовувати різноманітні прийоми активізації уваги і пі-

знавальної діяльності на заняттях, застосовувати наочні посібники та технічні засоби навчання, інноваційні технології, встановлювати і постійно підтримувати контакт зі слухачами, досконало володіти різними елементами педагогічної техніки.

Слід відмітити, що за у 2016 рік педагогічними працівниками циклу практичної підготовки та навчально-консультаційних пунктів м. Тячів, м. Мукачево, обласних та м. Ужгород курсів було надано методичну і практичну допомогу керівникам суб'єктів господарювання в підготовці і проведенні навчань і тренувань цивільного захисту в обсязі:

Вид практичного заходу	Кількість практичних заходів, що проведені	Кількість осіб СГ, які залучались до заходів	Кількість годин, що проведені працівниками на їх
Комплексні об'єктові навчання	6	84	184
Комплексні об'єктові тренування	9	204	296
Спеціальні об'єктові тренування спеціалізованих служб	21	266	312
Спеціальні об'єктові тренування формувань цивільного захисту	15	185	208
Протипожежні тренування	44	1210	664
Протиаварійні тренування	14	148	168
День Цивільного захисту	8	161	194
Тиждень безпеки дитини	5	44	98
Всього	122	2402	2124

У відповідності до графіку забезпечення методичного супроводу з початку 2017 року, педагогічними працівниками циклу практичної підготовки надано

методичну і практичну допомогу керівникам суб'єктів господарювання в підготовці і проведенні навчань і тренувань цивільного захисту в обсязі:

Вид практичного заходу	Кількість практичних заходів, що проведені	Кількість осіб СГ, які залучались до заходів	Кількість годин, що проведені за участю працівників на їх
Комплексні об'єктові навчання	4	26	192
Комплексні об'єктові тренування	4	121	144
Спеціальні об'єктові тренування спеціалізованих служб	5	118	80
Спеціальні об'єктові тренування формувань цивільного захисту	1	15	8
Протипожежні тренування	3	52	48

Варіант надання методичного супроводу в філії “Укрінтеравтосервіс - Закарпаття” при проведенні протипожежного тренування з цивільного захисту за темою: “Дії працюючого персоналу при виникненні пожежі на стоянці вантажних автомобілів автотерміналу “Закарпаття”.

Згідно розкладом занять майстром виробничого навчання циклу практичної підготовки здійснено методичний супровід по підготовці до проведення протипожежного тренування, проведені інструктивно-методичні заняття з керівником та заступником, службами та формуваннями філії, в ході яких були визначені тема та мета тренування, а також проведено інструктажі та консультації з учасниками тренування. Була надана практична допомога у розробці плануючих документів по проведенню тренування, відпрацьовані практичні заходи по підготовці до проведення протипожежного тренування.

В підготовчий період до проведення протипожежного тренування керівний склад філії пройшов функціональне навчання з питань цивільного захисту та 3 посадові особи філії пройшли навчання з питань пожежної безпеки в навчально-методичному центрі цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Закарпатської області.

В тренуванні прийняли участь керівний склад, добровільна пожежна охорона, комісія з питань надзвичайних ситуацій та інші працівники підприємства. Командир добровільної пожежної охорони на поставлені завдання приймав правильні рішення. Лінійка готовності добровільної пожежної охорони проведена вчасно, укомплектована, технічно придатна до виконання завдань, інвентар і матеріали в наявності.

Практичні заходи тренування проводились з імітацією пожежі. Для ліквідації умовної пожежі, використовувались первинні засоби пожежогасіння. Під час проведення тренування персонал відпрацював гасіння пожежі на початковому етапі із застосуванням первинних засобів пожежогасіння (дії з вогнегасником; дії по використанню коши та використання води через пожежні рукави).

2.6 Проблемні питання, які спостерігаються при організації методичного супроводу практичної підготовки на суб'єктах господарювання Закарпатської області.

Останнім часом при організації методичного супроводу практичної підготовки на суб'єктах господарювання Закарпатської області спостерігаються наступні проблеми:

відсутній нормативний документ з організації здійснення методичного супроводу практичної підготовки на суб'єктах господарювання. Рекомендації щодо порядку забезпечення методичним супроводом підприємств, установ, організацій, які проводять спеціальні об'єктові навчання і тренування з питань цивільного захисту не затверджені наказом Державної служби України з надзвичайних ситуацій;

ще не визначено пакет примірних зразків плануючих та звітних документів з проведення всіх видів спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту на суб'єктах господарювання;

в силу певних економічних, соціальних, географічних чинників на території нашої області функціонує дуже обмежена кількість великих успішних підприємств з великою кількістю працюючих, в основному це середні та малі підприємства, на яких дуже важко в повному обсязі здійснювати заходи цивільного захисту;

багато підприємств, внаслідок дроблення на більш маленькі, мають невеликий штат, тому один керівник виконує декілька функцій з цивільного захисту, а це відбивається на якості виконання обов'язків, які покладені на нього;

часта ротація кадрів. Тому щойно призначений на посаду працівник потребує часу для вивчення своїх функцій та оволодіння необхідними для їх здійснення вміннями та навичками, це негативно позначається на якості їх виконання функціональних обов'язків у сфері цивільного захисту;

певна частина керівників не досить відповідально ставиться до питань практичної підготовки працівників, аргументуючи своє рішення несприятливими

умовами. Окремі керівники під час підготовки до навчань намагаються відсторонитися та підмінити себе кимось іншим, посилаючись на зайнятість, тобто перекласти свої функції на підлеглих.

на окремих суб'єктах господарювання недержавної форми власності педагогічному працівнику циклу практичної підготовки доводиться стикатися з небажанням керівників цих суб'єктів проводити спеціальні об'єктові навчання і тренування з питань цивільного захисту;

переважна більшість підприємств, установ, організацій не достатньо забезпечені або й зовсім не мають в наявності засобів індивідуального захисту, приладів радіаційної й хімічної розвідки та дозиметричного контролю, техніки, іншого майна цивільного захисту;

час на підготовку та проведення комплексного об'єктового навчання (56 годин) та комплексного об'єктового тренування (40 годин) потрібно переглянути, так як окремі керівники суб'єкта господарювання недержавної форми власності не згодні з великим відривом працівників на окремих ділянках виробництва;

у зв'язку з великими відстанями від розташування циклу практичної підготовки до суб'єкта господарювання частина підприємств, установ та організацій не може бути охоплена проведенням методичного супроводу практичної підготовки.

3 ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

За таких умов, працівникам циклу практичної підготовки при організації методичного супроводу підприємств, установ, організацій, які проводять спеціальні об'єктові навчання і тренування з питань цивільного захисту необхідно проявляти гнучкість, винахідливість, кмітливість, наполегливість, педагогічний такт та принциповість у роботі, щоб змогти виконати своє професійне призначення – підготувати керівників і працівників суб'єктів господарювання до дій при загрозі та виникненні надзвичайних ситуацій. Знання, якими володіє керівник, службовець, мають відповідати вимогам, що визначаються його посадою. Чим вища посада, тим більш компетентним він має бути. Тому працівникам циклу практичної підготовки потрібно добре розуміти, що їх слухачі – це керівники та фахівці підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, які безпосередньо повинні набути знання, уміння й навички у сфері цивільного захисту, а особливо в управлінні у діях при загрозі чи виникненні надзвичайної ситуації, забезпеченні усім необхідним заходів та дій сил цивільного захисту. Все це є дуже необхідним для керівників суб'єктів господарювання. Керівники, на відміну від звичайних виконавців, зобов'язані самостійно приймати рішення й діяти ініціативно, їм мають бути властиві широкий державницький світогляд та ерудиція. Це ще важливо й тому, що на них згідно чинного законодавства України у сфері цивільного захисту покладено завдання захисту й збереження життя і здоров'я працюючих в них людей від небезпечного впливу наслідків надзвичайних ситуацій, забезпечити їм безпечні умови професійної діяльності.

4 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кодекс цивільного захисту України, № 5403-VI від 02.10.2012.

2. Закон України “Про об’єкти підвищеної небезпеки” від 18.01.2001 № 2245-III.
3. Закон України “Про боротьбу з тероризмом” від 20.03.2003 № 638 IV.
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 30.10.2013 № 841 “Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру”.
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 15.02.1999 № 192 “Про затвердження Положення про організацію оповіщення і зв’язку в надзвичайних ситуаціях”.
6. Постанова Кабінету Міністрів України від 23.10.2013 № 819 “Про затвердження Порядку проведення навчання керівного складу та фахівців, діяльність яких пов’язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту”.
7. Постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2013 №787 “Про затвердження Порядку утворення, завдання та функції формувань цивільного захисту”.
8. Постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2013 №616 “Про затвердження Положення про добровільні формування цивільного захисту”.
9. Постанова Кабінету Міністрів України від 26.06.2013 №443 “Про затвердження Порядку підготовки до дій за призначенням органів управління та сил цивільного захисту”.
10. Постанова Кабінету Міністрів України від 26.06.2013 №444 “Про затвердження Порядку здійснення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях”.
11. Постанова Кабінету Міністрів України від 09.01.2014 № 11 “Про єдину державну систему цивільного захисту”.

12. Наказ МНС України від 15.08.2007 № 557 “Про затвердження Правил техногенної безпеки у сфері цивільного захисту на підприємствах, в організаціях, установах та на небезпечних територіях”.

13. Наказ МНС України від 15.08.2007 № 558 “Про затвердження Інструкції з перевірки та оцінки готовності функціональних і територіальних підсистем єдиної державної системи цивільного захисту”.

14. Наказ МВС України від 21.10.2014 № 1112 “Про затвердження Положення про організацію навчального процесу з функціонального навчання”.

15. Наказ МНС України від 07.09.2010 № 761 “Про методичні рекомендації з питань організації планування та проведення евакуаційних заходів на об’єктах господарської діяльності у разі виникнення надзвичайних ситуацій”.

16. Наказ МВС України від 11.09.2014 №934 “Про затвердження Порядку організації та проведення спеціальних об’єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту”.

17. Наказ ДСНС України від 06.06.2014 №310 “Про затвердження Програми загальної підготовки працівників підприємств, установ та організацій до дій у надзвичайних ситуаціях” (із змінами, внесеними згідно з наказом Державної служби України з надзвичайних ситуацій_№ 458 від 08.08.2014).

18. Наказ ДСНС України від 12.07.2016 №335 “Примірний перелік документів з питань цивільного захисту, що розробляються центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, суб’єктами господарювання.

Майстер виробничого навчання
циклу практичної підготовки
обласних та м.Ужгород курсів

В.Г. Волошин